

ZNACI VREMENA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI DVADESETIH GODINA PROŠLOGA STOLJEĆA

Zoran Kravar

I.

Za dvadesete godine prošloga stoljeća nije valjda ništa toliko tipično kao ekspanzija modernoga liberalizma i kapitalističke ekonomije. Liberalna demokracija zapadnoga tipa bila je upravo porazila Centralne sile, prodirala je, premda uz jake otpore, u nekadašnja srednjoeuropska carstva, a počela se učvršćivati i na Istoku i Jugoistoku kontinenta, u zemljama od kojih su neke i nastale u raspletu rata, raspadom višenacionalnih carevina Austro-Ugarske i Rusije. Po tome nama današnjima razdoblje nakon g. 1918. može izdaleka zasličiti na našu epohu, koja teče od završetka hladnoga rata, a glavno joj je obilježje ponovno, ovaj put, čini se, nezaustavljivo širenje liberalnoga kapitalizma, djelomično također u novonastalim državama.

I reagiranja što su ih promjene nakon Prvoga svjetskog rata izazvale u književnosti i u njezinu diskurzivnom predvorju donekle se podudaraju s načinom na koji mi danas razumijevamo i opisujemo povijesnu osobitost vlastite epohe. Naime, kao što mi doba globalizacije vidimo u znaku liberalnoga kapitalizma, tako je i kultura dvadesetih lučila svoje vrijeme od prethodnih razdoblja upravo po njegovoj određenosti kapitalističkim načinom proizvodnje i raspodjele

odnosno po pojavnostima koje s tim određenjem stoje u prepoznatljivoj ovisnosti: po zgušnjavanju društvenoga života u velikim gradovima, po industrijskom zamahu i tehnološkom razvoju ili po oblicima društvene raslojenosti svojstvenima građanskom društvu. Ipak, između ondašnjih i današnjih znakova vremena ima razlikâ, i to znatnih.

Za današnji način razmišljanja o kapitalizmu svojstvena je opuštenost kakva za nekadašnja suočenja s njim nije zamisliva. Epoha privatnoga vlasništva nad sredstvima za proizvodnju prihvaća se kao samorazumljivo stanje povijesnoga života, a pokušaji da se odredi njezin položaj u društvenoj povijesti, između prošlosti i predvidive budućnosti našega kontinenta ili planeta, sve se manje oslanjaju na antitetičke ili dijalektičke filozofije povijesti, koje na smjenama epoha vide duboke cezure ili sudare kolektivnih subjektiviteta. Tako se u futurološkoj literaturi susreće misao da bi očekivano promaknuće liberalizma u svjetski poredak moglo biti i kraj povijesti, a moderna historiografija neumorno nudi potvrde o zamecima kapitalizma u slojevima europske prošlosti znatno dubljima od francuske revolucije, tj. u ranom prosvjetiteljstvu ili čak u komunalnom životu ranonovovjekovnih gradova republika. Ekonomisti skloni filozofskim poopćenjima uvjeravaju nas, dapače, da je kapitalistička tržišna razmjena neka vrsta antropološke univerzalije, što bi značilo da kapitalizam ne stoji samo na kraju povijesti nego i na njezinu početku. Da bismo se danas suočili s protukapitalističkim i protuliberalnim tumačenja epohe, valja dobro iskoračiti iz kruga kulturne i političke normalnosti. Na pultovima novinskih kioska valja tragati za publikacijama nepopularnih političkih stranaka, a da bi nas na Internetu strojevi za pretraživanje prenijeli iz atmosfere otvorenoga društva u svijet njegovih neprijatelja, valja u njih upisivati imena ne odviše poznata i popularna, na primjer, »Daniel Quinn«, »Alain de Benoist« ili »Horst Mahler«.

Naprotiv, dvadesetih godina kapitalizam i odgovarajući tip društva nisu bili samorazumljive i neutralne činjenice. Nitko, doduše, nije dvojio da su baš oni ključni sadržaj vremena, a u umjetničkim i publicističkim reakcijama na njih nailazi se i na simptome znatiželjna ili čak radosna prepuštanja oblicima života što ih potiče liberalizirani društveni okvir, na primjer, novom velegradskom folkloru, moralnom relativizmu, ćudljivostima kapitalističke poslovne sreće, ukratko, onom ugođaju što su ga dobrohotni svjedoci i uživatelji naknadno opisali frazom o »zlatnim dvadesetima«. Ipak, odjeci vremena u tekstovima iz dvadesetih godina

češće su opremljeni negativnim predznakom i pesimističnom ili kritičkom poentom, a temelje se na agonalnim filozofijama povijesti u kojima se kapitalizam prikazuje kao nasilna negacija prethodnih vremena ili iskonskoga zlatnoga doba i kao nestabilno prijelazno stanje koje mora izazvati, ili je već izazvalo, neku vrstu odgovora, svojevrsnu negaciju negacije. U fikcionalnim i poetskim tekstovima te se filozofije očituju neizravno, kao svjetonazorske pretpostavke pasatističkih prisjećanja, utopijskih prospekcija, kritičkih pogleda na međuljudske odnose ili pokušajâ da se društveno zlo i njegove povijesne praslike sažmu u pjesničke simbole i metonimije. U tekstovima pak koji odašilju izravne pozive na političko svrstavanje i djelovanje one se zaoštravaju u ideološke iskaze. Ali, osim kao *initia metaphysica* pjesničkih slika i stranačkih ideologema, kontrafaktičke filozofije povijesti nude se i u neskrivenu obliku. Dvadesete su godine, naime, bile iznimno plodne kad je riječ o filozofskoj kritici aktualnoga vremena: kronološke velekonstrukcije po kojima kapitalističko doba iskrivljuje smisao dotadašnje povijesti, smjenjuje poredak kaosom, pretvara »kulturu« u »civilizaciju«, »zajednicu« u »društvo«, »narod« u »masu«, »kakvoću« u »količinu« tipičan su *output* razdoblja te se uspješno utrkuju s književnim simbolima za malformacije u modernoj povijesti.

II.

Društvene promjene uvjetovane širenjem kapitalističke ekonomije postale su u Hrvata književnom temom u drugoj polovici 19. stoljeća. Obično protumačene kao izvanjska, »tuđinska« prijetnja domaćem tradicijskom društvu, one se pomaljavaju u mnogim pripovjednim djelima spomenutoga vremena, u kojima se često, i s prepoznatljivim ideološkim naglascima, uprizzoruje antiteza između »kućnoga praga« i »današnjega vijeka« (Josip Kozarac), najprije u konzervativnoj epskoj formi (Franjo Marković, *Dom i svijet*), a od osamdesetih godina pretežno u romanesknoj i novelističkoj prozi realističke fakture.

I piscima postrealističkoga razdoblja, od Tresića Pavičića i Vojnovića do mladoga Ujevića i Krleže, kapitalistička je moderna bila izazov, a najčešće i

iritacija. Ipak, u njih je izravna analiza i kritika novih društvenih odnosa, čemu su bili skloni realisti, zamijenjena gestom esteticističke negacije: lica moderne stvarnosti sada se rjeđe imenuju doslovno, a radije im se suprotstavljaju imaginarni esteticistički protusvjetovi prikopčani na razne smisaone komplekse onkraj vremenskoga ili prostornoga dosega građanske civilizacije: na mit i religiju, na predgrađansku prošlost (vremenski udaljenu ili inkapsuliranu u aktualnom vremenu), na utopiju, na individualna ili kolektivna ekstatična stanja, na krajolik neoskvrnut ekonomskim računicama ili tehnološkim protegama novoga društva.

U razdoblju pak nakon Prvoga svjetskog rata svijest hrvatskih pisaca o kapitalističkoj moderni višestruko se izmijenila: ona se, prije svega, izdiferencirala, a nekim je pojavnim oblicima stekla i nov društveni status, u smislu da se počela širiti i izvan umjetničke književnosti te se očitovati i kao ideologija, stranački program ili politički pothvat.

Do diversifikacije odnosa prema moderni došlo je ponajprije utoliko što reakcije na njezina očitovanja nisu više bile samo kritičke, kao u realističkoj prozi ili u djelima generacije između devedesetih godina 19. stoljeća i Prvoga svjetskog rata. Bilo je i pomirljivosti prema novom tipu društva. Feljtonisti u dnevnom i tjednom tisku familijarizirali su situirano građanstvo s protokolima, opremom i rječnikom novih životnih stilova, a buržoaski *theatrum mundi* utjecao je i na pisce fikcionalnih djela. U romanima, novelama i dramama likovi se sve češće kostimiraju, društveno smještaju i psihološki karakteriziraju u skladu s pojmovima i preduvjerenjima o modernom građaninu ili građanki, a repertoar uprizorenih međuljudskih doticaja i sukoba, osobnih težnja i svjetonazorskih izbora sve pouzdanije precrtava *Rollenpielerei* tipičan za poslijeratno europsko društvo.

Nadalje, složenosti podjele pridonosi i to što je i nelagoda u novoj društvenoj stvarnosti, koja je još uvijek prisutnija od prilagodbe ili prihvaćanja, raznolikija nego nekada: pojedini joj autori podaju različita obrazloženja, a njezine se društvenokritičke implikacije sve više polariziraju, uz ostalo i po osovini »konzervativno — revolucionarno« ili »desno — lijevo«. To je novost u odnosu na prethodna razdoblja hrvatske književnosti, u kojima se protugrađanski sentiment, ako se izuzme nekoliko Kranjčevićevih pjesama i proza Janka Polića Kamova, obrazlagao uglavnom konzervativnim ili regresivnim argumentima. Sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća njegov je uobičajeni književni korelativ bio patrijarhalni nemir kojim hrvatski realisti testiraju nacionalno-tradicijske

ukorijenjenosti svojih likova, a oko smjene 19. i 20. stoljeća prometnuo se u osjećaj simboličke nadmoći nad tobože nelijepim i etički odbojnim pojavnostima moderne civilizacije. Dakako, i taj osjećaj, premda se vremenska strelica njegova antimodernizma povremeno okretala unaprijed, u utopijskom smjeru, bio je regresivan. Njegov su stilskopovijesni i svjetonazorski okvir tvorile simbolistička, neoromantička ili secesijska poetika, koje su se, istina, u mnogo čemu razlikovale, ali im je bilo zajedničko da zalihe realno lijepoga, primjere etički prihvatljivoga, pa i svoje alternative građanskoj moderni nalaze u svezama povijesnoga života i u ideološkim tvorbama starijima i arhaičnijima od građanske civilizacije. U razdoblju pak o kojem je ovdje riječ uz antimodernističku kritiku građanske stvarnosti afirmira se i ljevičarski, utopijski transmodernizam.

Diferencijaciju negativna odnosa prema građanskoj moderni, kako je zamjećujemo u hrvatskoj književnosti nakon Prvoga svjetskog rata, pratila je i pojačavala ideologizacija i politizacija polariziranih stajališta. Lijevi transmodernizam bio je, doduše, političan od početka, ali sada i u djelokrugu regresivnoga antimodernizma, koji je u prethodnim razdobljima ostajao ograničen medijem književne komunikacije i statusom estetičkoga čina, nastaju ideologije. U konzervativnih autora koji su djelovali u objema epohama, na primjer u Tresića Pavičića ili u Iva Vojnovića, događa se da se sadržaji nekadašnjih esteticističkih protusvjetova pretovaruju u nove antimodernističke ideologije. Još je zanimljivije što i Miroslav Krleža, koji se nakon rata svrstao lijevo, unosi u svoj lenjinski transmodernizam tipične elemente svoga nekadašnjeg antimodernizma, na primjer, vitalistički monizam, baštinjen od Nietzschea i od secesijske filozofije života.

Kritika građanskoga društva u poslijeratnoj Hrvatskoj, premda se proširila preko granica estetičke prakse, nije, naravno, napustila medij umjetničke književnosti. Njezine ideje ustrajno se inkodiraju i jezikom umjetničke proze, drame ili lirike, a djelomično se u njemu i začinjaju. Samo, sada njihovu književnu inscenaciju u korak prate pokušaji njihove ideološke verbalizacije. Taj paralelizam, podcrtan čestom političkom svrstanošću pisaca, grupacija i časopisa, činio je ideološke implikacije književnih djela manifestnima i podložnima metodi ideološke alegoreze, koja pomalo postaje pomoćnom disciplinom književne kritike. S druge strane, zadržavanje književnoga medija u djelokrugu političkoga aktivizma imalo je i neku vrstu povratna djelovanja na politiku, pa se i u hrvatskoj kulturi dvadesetih godina

zamjećuju začeci tendencije koja je, pod imenom »estetizacija politike«, rano uočena u praksi ozbiljenih protuliberalnih ideologija, podjednako lijevih i desnih.

Usporedna prisutnost različito usmjerenih protugrađanskih nazora i ideologija u istom književnom i kulturnom kontekstu rezultirala je njihovom konkurencijom i sučeljavanjem. Među piscima čiji su se pogledi na modernu civilizaciju u predratnim godinama djelomično podudarali i prepletali te proizvodili slične književne simbole, počele su se očitovati razlike i otvarati prijeponi. Osim toga, polemika se usmjeravala i unatrag. Novi društvenokritički nazori udaljili su se od predratnoga esteticističkog antimodernizma i poticali njegovu reviziju. Postalo je jasno da je on, ograničivši izraze svoje kritičke i utopijske svijesti na medij estetičke komunikacije, precijenio društvenu snagu i odgojno djelovanje književnosti i umjetnosti. Tipični refugiji hrvatskoga esteticizma — pasatistička nostalgija, idilski krajolik, apokaliptične vizije i vitalistički *Rausch* — sada se razotkrivaju kao imaginativno, snoliko ispunjenje želja.

III.

Istodobno djelovanje dviju jakih književnih grupacija opremljenih ideološkim ešalonima, zacijelo je najjače činjenično obilježje hrvatske kulture nakon Prvoga svjetskog rata. Ali, dvadesete godine u Hrvatskoj podjednako su obilježene i jednim privativnim određenjem: nemogućnošću da se pozitivan odnos prema liberalno-kapitalističkom poretku potvrdi kao samostalna ideologija. Dok je desničarska i ljevičarska mrzovolja spram modernoj civilizaciji raspolagala svim književnim i govornim vrstama u rasponu od lirske pjesme do političkoga manifesta, prograđanski stav povremeno se očitovao u tradicionalnim književnim formama, u stručnoj i esejističkoj literaturi, u novinskoj primijenjenoj književnosti i u subliterarnim vrstama, na primjer, u trivijalnom romanu ili u tekstovima tada sve popularnijih šlagera, ali je ostao bez onoga stupnja zbiljnosti što ga svjetonazori zadobivaju kad se iz njih razvijaju prodorne ideologije i stranački voluntarizmi.

Po selektivnoj i jednostranoj ideologizaciji stavova što su ih hrvatski pisci iz dvadesetih godina zauzimali prema svom vremenu zaključuje se da se nakon

g. 1918. hrvatski nacionalni kolektiv, zajedno sa svojim elitama, osjećao žrtvom, a ne uživaocem liberalno-kapitalističkoga svjetskog poretka. Razlozi su dvojaki.

S jedne strane, kapitalizam ranoga 20. stoljeća, za razliku od današnjega, nije se doimao poput optimistična »kraja povijesti«, pa je bilo lako osjetiti se njime ugrožen. Njemu su, kako se poslije pokazalo, predstojale velike krize, kušnje i sukobi svjetskih razmjera, za što je bilo nagovještaja i u razmjerno mirnim dvadesetim godinama. Osim toga, u velikim i važnim dijelovima Europe liberalni je kapitalizam bio tvrdokorno osporavan, prije svega, u vajmarskoj Njemačkoj, a Lenjin od g. 1917. i Mussolini od g. 1922. svjedočili su, svaki na svoj način, o sposobnosti antikapitalističkih ili antiliberalnih filozofija da se ostvare. Privremenost i unutrašnja slabost tih ostvarenja, koliko je god bjelodana nama danas, nije, naravno, mogla ući u iskustveni fundus dvadesetih godina.

S druge strane, činjenica da su se u Hrvatskoj nakon Prvoga svjetskog rata protugrađanski svjetonazori uspješnije od liberalnih prometali u ideologije i stranačke programe sigurno je u vezi i s naravi jugoslavenske države, nadnacionalnoga sistema u kojem su se Hrvati našli nakon završetka rata. Za cijeloga svog vijeka, Država Srba, Hrvata i Slovenaca odnosno prva Jugoslavija nije uspjela profunkcionirati na način zapadnih kapitalističkih društava. U njoj se nije razvila poduzetnička klasa koja bi širila ugođaj otvorenih mogućnosti, privlačila ili neutralizirala protugrađanske ideologe i grupacije te zajamčila standard, građanski mir i opstojnost državnoga okvira. Osim toga, ponuda individualnih sloboda ostala je nedostatna, neravnomjerna i neiskrena, zasjenjena nedemokratskim ponašanjem režima, pa nije mogla smanjiti privlačnost kontrafaktičkih kolektivističkih scenarija.

Učvršćenju liberalnih ideja takvo je stanje stvari škodilo ponajprije izravno, u smislu da je otežavalo posao građanski usmjerenim piscima, umjetnicima i intelektualcima koji su, barem privremeno, prihvaćali jugoslavensku državu te u njoj željeli vidjeti okvir potencijalno zdrava i prosperitetna modernoga društva. Njihov je problem bio u tome što je svako malo izlazilo na vidjelo da potezi jugoslavenske političke elite nadilaze mogućnost liberalna i demokratskoga obrazloženja.

S druge strane, zaostajanje jugoslavenske države za zapadnim kapitalističkim zemljama destimuliralo je liberalizaciju hrvatskoga društva i njegove kulture i utoliko što je poticalo protoliberalne stavove, podjednako među privrženicima režima

kao i među njegovim protivnicima. Povjerenje u režim, budući da je on stalno proizvodio izvanredna stanja, služio se državnim terorom, podnosio korupciju i zanemarivao kritiku, moralo se plaćati svjesnim ili nesvjesnim pristankom na argumente različite od liberalnih. I uistinu, u ideološke ili ideološki protumačive iskaze hrvatskih pisaca »državotvorna« usmjerenja uvijek su se upletali i protoliberalni misaoni motivi: odjeci predratnoga vidovdanskog iracionalizma ili aktivizma jugoslavenske omladine, antropogeografske i etnopsihološke teze o »jugoslavenskoj rasi«, primitivni *raison d'etat*. Uostalom, na projugoslavenskom poprištu ubrzo su se pojavile i otvoreno nedemokratske, fašistoidne snage, kojima liberalne fraze nisu više trebale ni kao maska.

Ali, ni hrvatski pisci okupljeni oko opozicijskih programa nisu bili skloni liberalnim frazama i uvjerenjima. U njihovim književnim svjetovima *exempla* koja svjedoče o lošim stranama domaće stvarnosti obično uključuju i sumnjičavost prema cjelini liberalno-kapitalističkoga poretka, a u njihovim ideološkim protusvjetovima utopija besklasnoga društva ili nacionalne autonomije istodobno se usmjerava protiv neuspjela jugoslavenskog kapitalizma kao i protiv »Europe danas« ili, u konzervativnoj optici, »versajske Europe«. Pažnju pritom više privlači izostanak liberalnih ideologema u nacionalno i separatistički orijentiranih nezadovoljnika, nego na ljevici, gdje je bio samorazumljiv. U njihovim krugovima ideal djelomične ili posvemašnje autonomije nacionalnoga tijela istisnuo je ili posve zamijenio pitanje o slobodama pojedinca u društvu i u državi. Drugim riječima, važnija je bila sloboda sistema, nego sistem slobode.

LITERATURA

Thomas Mann, *Betrachtungen eines Unpolitischen* (1918), Frankfurt a. M. 2001; *Modernism. A Guide to European Literature*, ur. M. Bradbury & J. McFarlane, London 1976; Roger Scruton, *The Meaning of Conservatism*, London 1980; Flaker, *Poetika osporavanja*, Zagreb 1982; Zeev Sternhell, *Neither Right nor Left. Fascist Ideology in France*, Princeton 1983; *Moderne Literatur in Grundbegriffen*, ur. Dieter Borchmeyer & Viktor Žmegač, Tübingen ²1994; Stefan Breuer, *Anatomie*

der konservativen Revolution, Darmstadt 1993; *Krležijana*, ur. Velimir Visković, Zagreb 1993-1999; *The Weimar Republic Sourcebook*, ur. Anton Kaes et al., Los Angeles 1994; John Schwarzmantel, *The age of Ideology*, New York 1998; Nikola Batušić, Zoran Kravar, Viktor Žmegač, *Književni protusvjetovi*, Zagreb 2001; *Dani Hvarškoga kazališta. Književnost i kazalište hrvatske moderne*, ur. Nikola Batušić, Zagreb-Split 2001; *Komparativna povijest hrvatske književnosti IV. Hrvatska književnost od 1914-1930*, ur. Mirko Tomasović, Split 2002.